

Серія «Третій Харків»

У виданні збережено мову автора, лексичні та синтаксичні особливості. Орфографію та пунктуацію узгоджено із сучасним правописом.

Шевельов, Юрій

Ш 37 Третій Харків / Юрій Шевельов; упоряд., прим. Анатолія Івченка — Львів : Урбіно, 2025. — 256 с. (Сер.: «Третій Харків»).

ISBN 978-966-2647-98-3 (серія)

ISBN 978-617-8618-01-8

Поняття «Третій Харків» створив Юрій Шевельов у своєму есеї «Четвертий Харків». Для нього столичний період слобожанської метрополії був найяскравішим в історії міста. Як він писав сам: «Ви проголосили Харків столицею України? Гаразд, ми зробимо його таким. Ми сповнимо його українським змістом. Третій Харків — Харків Хвильового і ВАПЛІТЕ, Курбасового «Березоля», виставок АРМУ в залах колишнього монастиря, непримиренно-палких диспутів у Будинку літератури ім. Блакитного на Каплунівській, Курсів сходознавства, українського студентства, українського походженням, душею, програмою й прагненням, поволі українізованих заводів і установ, неповторний, невідтворний, сповнений життя і безуму дерзання. Третій Харків, Харків нашої молоді».

У книжці зібрано есеї про яскравих творців Третього Харкова та їхні твори, а саме: Миколу Хвильового, Миколу Куліша, Леся Курбаса, Аркадія Любченка.

УДК 821.161.2-92

© Видавництво «Урбіно», 2025

© Теодор Костюк,

правонаступник, 2025

© Івченко А. О., упорядкування,
примітки, 2025© Олексій Чекаль, дизайн
обкладинки, шрифти 2025

ISBN 978-966-2647-98-3 (серія)

ISBN 978-617-8618-01-8

Всі права застережено

ХВИЛЬОВИЙ БЕЗ ПОЛІТИКИ

Про політика Хвильового написано стоси паперу. Вартісного — мало. Про письменника Хвильового за двадцять років після його смерті не написано фактично нічого. Ці рядки мають дуже скромне завдання. Вони хочуть бути тільки пригадкою, що був письменник Хвильовий, факт кардинально викорчований зі свідомості людей і в Україні, і на еміграції.

Із самого початку я повинен попросити в читачів вибачення за дві речі. У мене буде багато цитат і часом довгих. Але це тому, що вони прекрасні, що треба б багатьом знати їх напам'ять, а тим часом ніхто їх не знає. Зрештою, я вже сказав, що мета цих рядків — бути пригадкою. По-друге, я братиму свій матеріал не лише з творів Хвильового, а і його найближчих однодумців — ваплітян: Яновського, Тичини, Любченка, Куліша, Бажана, Слісаренка, Сенченка. Вони не були тотожні, навіть у цих побіжних нотатках я відзначу деякі істотні відмінності між ними, але всі вони були членами одного гуртка, людьми одного покоління. Зрештою, всі вони теж умерли 13 травня 1933 року або коло цього дня.

У Хвильового в «Арабесках» є чудесне місце, що його я радив би перечитувати кожному, хто береться писати щось про Людину 13-го травня. Хвильовий оповідає Марії свою «автобіографію». Виявляється, що він був незаконним сином «горняшки», що його взяв на виховання бездітний чиновник. Потім у чиновника народився власний син, і тут-то почалася трагедія й прийманого батька, і приймака сина. Тут Хвильовий перериває своє оповідання, і Марія запитує його: «— Слухай, *Nicolas!* А що ж далі? Як же з твоїм чиновником?». І Хвильовий відповідає на те: «— *Маріє! Ти найвнічаєш. Нічого подібного не було. Я тільки приніс тобі запах слова.*».

Це — один із ключів до творчості Хвильового. Скільки критиків Хвильового осмішили себе, бо не відчували запаху слова, не розрізняли гри від життя чи, може, краще сказати, гри в житті від життя без гри. Скільки дискусій про те, чи Хвильовий був комуністом, чи націоналістом, чи зрадником України, нагадують точнісінько ті дискусії, що їх провадив довгов'язий і бородатий кур'єр Антошка з Хвильовим яко керівником державного видавництва, — застерігаюся тільки, що й державне видавництво з його головним редактором Пульхерією Івановною Жохою і кур'єром Антошкою — теж не портрет установи на Сумській, 31 у Харкові, що вони теж приносять запах слова.

Запах слова міг бути іронічним. Але він міг бути й містичним, наважуся вжити слова — священним. Я нагадую кінець «Арабесок»: «*Це тобі, моє сине вечірнє місто з легенд Шехерезади. Це ж з тобою я розмовляв по заході сонця,*

коли треба було знайти слово.». Я нагадую теж одне місце з «Дороги й ластівки». Ластівка влетіла в письменникову кімнату. Ластівка наче здивована. Письменник пояснює: «*Певно, кімната була незвичайна — то була кімната в моїй уяві.*».

За 20 років, що минули, наша література майже цілковито втратила здатність відчувати й відтворювати запах слова. Вона тиче пальцями в предмети, а потім ще пояснює популярно, як ці предмети звуться. Або вона накопичує слова, але вони мертві, як засушені квіти з гербарію, від колишнього запаху не лишилося й сліду. Наші читачі... Але я замовкаю.

Хвильовий любив запах слова, вживаючи його улюбленого окреслення, *безумно*. Він заплітав слова в арабески й візерунки, розгортав їх у жалібні процесії й шикував у танечні групи. Часом йому не вистачало українських слів, він хотів більших контрастів і п'янкіших букетів запахів — він удавався до французьких і російських слів. Мовознавці-пуристи сердилися на нього. Бідні мовознавці. Хвильовий любив запах слів, бо слова були для нього не ширмою від життя й не відбиткою життя, як учить офіційна марксистська філософія. Вони були для нього частиною життя. Хвильовий *безумно* любив життя. Він писав: «*Словом, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумані вечори, ніжні осінні ранки... — все те, чим так пахне сумновеселий край нашого строкатого життя.*». Патріотично настроєний читач читає про край нашого життя й зразу підставляє Україну. Ще чого доброго почнеться дискусія про те, яку Україну розумів тут Хвильовий — радянську чи українську... Гарзд, а чому б не

розуміти під цим землю взагалі, а може, і не землю, а життя? Світ? Світи?

Поміж себе ми можемо сперечатися, чи був Хвильовий комуністом, націонал-комуністом чи націоналістом і на скільки відсотків. Якщо ми хочемо познайомити з Хвильовим світ — а я думаю, що світ виграв би від такого знайомства,— нам краще починати не із цих ні для кого не цікавих речей, а з того, що мало на світі в літературі було таких Словолюбів і Життелюбів, як Хвильовий. Я пошлюся ще на друзів Хвильового. Це Яновський писав: «Відчувати фарби життя — головне». Це Сенченко окселентував: «Всяка краса для мене цінна незалежно ні від чого. Та й смішно було б вносити елементи політики в чисту красу. На жаль, цього до останнього часу не розуміють деякі із моїх друзів по перу. Пишете про лілеї? І прекрасно! Але при чому тут Комінтерн і... лілеї». Читач уже думає, що це до нього не стосується, бо це проти комунізму. Обережно, читачу! Якби Сенченко писав це в обставинах нашої еміграції, може, він говорив би не про Комінтерн, а про визволення України.

* * *

Прекрасні світанки й вечори, запах лісів і запах людського слова. Вони прекрасні тому, що їх сприймає людина. Людинолюбство — теж одна з вирішальних граней в образі Хвильового і його друзів. Панна Мара в «Арабесках» каже: «Я пізнала цю любов, і я щаслива. Нехай фігляри й скептики «возводять в канон» бездушний американізм, але людини вони все одно не перероблять».

Окселентує Сенченко: «А єдине ж нове в світі — чоловік. Чоловіка лише й варто шукати. Нові простори, смак мужніх слів і грані людського характеру — ось наш завітний край. Чому ми не знаємо радості зустрічі?» І справді, чому ми, ми теж, не знаємо радості зустрічі?

Я процитую ще Тичину: «Аероплани й усе довершенство техніки — до чого це, коли люди одне одному в вічі не дивляться? Не хватайте озлоблених у тюрми: вони самі собі тюрма. Університет, музеї й бібліотеки не дадуть того, що можуть дати карі, сірі, блакитні...!» І ще Тичина, живий Тичина: «Приставайте до партії, де на людину дивляться, як на скарб світовий, і де всі як один проти карри на смерть. Хай вас називають творцями за шторами, сантименталістами... Хіба це так важно? У нас ще й до сі попіл висипають не на город, а десь у куточок під тин».

Однак коло Хвильового — словолюби, життєлюбів, людинолюбів — не було сентиментальним. Принаймні в тому розумінні, що воно не боялося мук і болів життя, боротьби й смерті. Їхні почуття не були позашторними, а думки й програми оранжерейними. Вони знали бруд і жорстокість свого часу, бруд і жорстокість життя, і бруд і жорстокість людини. Для Хвильового життя було дорогою: «Дивлюсь знов на дорогу. За нею, куди вона йде, йде суворість, може, жорстокість, може, сама смерть». Чудесна була ластівка, що влетіла в кімнату письменника. Але що ж, вона не змогла вирватися на волю, вона мусила вмерти, і тоді письменник «узав її за крильця, зневажливо подивився на крильця й кинув її в помийну яму, де рились бродячі міські пси». Не було могилки в ластівки, не написано некрологів, не виголошено надгробних промов. Правда, написано

одну з найкращих новел Хвильового — «Дорога й ластівка». Може, справді це компенсація жорстокості? «Я — мрійник і з висоти свого незрівняного нахабства плюю на слинявий «скепсис» нашого скептичного віку», — так написав Хвильовий про себе. Справді, у Хвильового можна знайти трагізм життя, але не безсилий скепсис. Найвищий вияв цього трагізму — матереубивство.

Хіба ця тема й ця — ох — проблема не виходять далеко поза межі українсько-революційно-політичної тематики й не становлять проблеми кожного й кожночасного людського життя? (О ні, я не кажу про якісь конкретні кримінальні матереубивства й зовсім не тверджу, що відсоток їх серед статистики злочинців високий або зростає. Але тут мені йде не тільки про запах слова!). Іде тут, чи пак ідеться, про трагізм людського життя й про шлях через смерть до життя. Ще ідеться про потрібний і непотрібний трагізм, про взаємини трагізму й гуманізму, про жертву й самозречення, про запах життя й запах смерті. Лялечка означає смерть гусені, а метелик — смерть лялечки. За життя розплата тільки кров'ю, знав сучасник Хвильового.

* * *

Чи був Хвильовий і його коло оптимістами? Нелегко відповідати на це питання. В СРСР оптимізм належить до офіційно обов'язкових рис громадянина. Так само в українській еміграції. Зрештою з малими винятками це й філософія Голлівуду.

Я наважуюся навести довгу цитату із Сенченка. Ось вона: «Але я завчасу бачу посмішку холодного скепсису.

Посмішку, повну сарказмів, іронії й скорпіонів. Як громадянин, якому дороге повнокровне здоров'я своїх сучасників — я мушу гукати: геть із скептицизмом, із сарказмами й іроніями. Хай живе золотий оптимізм! І я це роблю у міру сил своїх. Я, наприклад, сам веселий хлопець і люблю, щоб сміялись мої сучасники, щоб скинули з себе рясю чорної меланхолії і подивились на себе, які вони є голенькі. Право, веселі, симпатичні люди! Правда, — в одного не вистає ребра, і в другого замість ноги — дерев'яшка, третьому бракує легенів, печінок... іншому — мозку — але яка біда. Яка біда, — скажу я, і скажете ви: в природі немає випадків. На все є свої причини. І коли ваш мозок раптом загубив здібність працювати — ми всі маємо погодитись — що й це елемент, потрібний для вищої гармонії.

Отож ми оптимісти, любимо веселість, сміх і оповідання, од яких хочеться сміятися. Як я довів уже, ці предикати настрою веселого оптиміста цілком мають право на існування. Хто проти цього? — Нема? Хто за? — Всі? Резолюцію ухвалено. Переходимо до інших питань».

Це щодо офіційного, законодавчо встановленого оптимізму. Мова йде знов не тільки про радянську систему. Ох, як приємно все відводити тільки до неї. Тоді можна добре травити й добре спати. Зрештою, це ж і є мета всіх казенних оптимізмів.

Але якщо можна до кола Хвильового застосувати назву оптимізм, то доведеться зразу сказати, що цей оптимізм не сприяв травленню й снові. Він не заплющував очей на потворне світу й людини. У нього були включені не тільки посмішка й сміх, а й сльози, не тільки життя, а і жертва й смерть. Той-таки Сенченко писав: «Ми (мова йде про